

צמחי המשנה של הרמב"ם

הרב ד"ר דרור פיקסלר

הרב קאפח כאיש הלכה המשלב ריאליה בכל הליכותיו

השכלתו של הגר"י קאפח זצ"ל היתה רחבה והקיפה תחומי מדע רבים: פילוסופיה, אסטרונומיה, ביולוגיה, בלשנות ועוד.¹ ידע זה היה חלק מאישיותו ועזר לו כאיש הלכה בפסיקותיו ובהדרכתיו. הפן הריאלי והמעשי היה חשוב לו מאוד, שכן הוא עסק בהם באופן אישי.² בנוסף להיותו דיין ומנהיג דתי, הרב קאפח היה צורף, מוהל, שוחט ובודק. הוא התנסה במלאכת הציד ואף עבר קורס ללכידת נחשים.

כאשר שאלתי את הר"י קאפח על התרגום הנכון לדברי הרמב"ם בפירושו למסכת עבודה זרה ג ח: "ואלכ"ס והו החיזרין"³ [= תרגום לערבית של המילה חסה], הוא סיפר לי כיצד כשהיה תלמיד בישיבת "מרכז הרב", יצא בתקופת ניסן לראות באופן בלתי אמצעי את סוגי המרור. באחת הפעמים היה עם עוד חבר בבית נטוש בגבעה במקום שהיום עובר רחוב החבצלת בירושלים, וחיילים בריטים הקיפו את הבית כי חשדו בהם שהם מתאמנים לאחת המחטרות שפעלו בארץ באותה התקופה. רק לאחר שהר"י קאפח וחברו הוכיחו להם כי מדובר בתלמידי ישיבה – הניחו להם.

כחלק מאישיותו, ניסה לזהות בכל מקום שנזכר צמח בפירוש הרמב"ם למשנה או במשנה תורה את הצמח עצמו, ולבארו על פי המידע שהיה בידו שהתבסס בעיקר על מסורת תימן.⁴ זיהויים אלו אנו מוצאים בהערותיו הקצרות למהדורות לפירוש הרמב"ם למשנה⁵ ולמשנה תורה.⁶

1 ידע רחב זה הוכר בבחירת הר"י קאפח כראוי לפרס ישראל ולפרס הרב קוק, כמו גם לקבלת תואר ד"ר לשם כבוד מאוניברסיטת בר-אילן. ראה גם היקף המאמרים ותוכנם בספר הזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, ז. עמר וח. סרי (עורכים), לשכת רב הקמפוס של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ג.

2 הספר "הליכות תימן" שכתב הרב קאפח בהוצאת מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית בשנת תשכ"א, מביא לידי ביטוי בצורה ברורה את חשיבות הריאליה בעיניו. הוצאה שנייה ומורחבת יצאה בשנת תשס"ב, לאחר פטירתו.

3 ראה בפירוש הרמב"ם למסכת עבודה זרה – מהדורה מבוארת, הוצאת "מעליות" שע"י ישיבת "פרפת משה", מעלה אדומים תשס"ב, עמ' קח.

4 על דרכו של הר"י קאפח בזיהוי צמחים וזיקתו ההדוקה (מדי?) למסורת תימן ראה מאמרו של ד"ר זהר עמר בספר הזכרון (לעיל הערה 1), עמ' 68-73.

5 מהדורה ראשונה עם המקור הערבי: מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג - תשכ"ט; מהדורה שנייה, תרגום עברי בלבד. תשכ"ד - תשכ"ז. ב"על אתר" (= ביטאון לענייני א"י במקורות. בהוצאת "תבונות" של מכללת

מחברת צמחי המשנה של הר"י קאפח

בד בבד עם תרגום וההדרת פירוש הרמב"ם למשנה, כתב הר"י קאפח טיוטא לחיבור נוסף העוסק בזיהוי צמחי חז"ל על פי שיטת הרמב"ם ומסורת תימן. חיבור זה נכתב על גבי כרטיסיות ובמחברת,⁷ וכשבאתי לדון בפניו במספר נושאים הקשורים לצמחים הוא הראה לי עבודה זו. לפי הידוע לי הוצגה עבודה זו גם למתעניינים נוספים שנהגו לפקוד את ביתו של הר"י קאפח. כששאלתי אותו מדוע אינו מוציא חיבור זה לאור, הוא ענה שתוך כדי עבודתו הפרופ' יהודה פליקס⁸ פרסם את חיבורו המקיף אודות הצומח במשנה⁹ ולכן אין צורך בעבודתו. אומנם הוא אמר באופן מפורש שבכמה דברים אינו מסכים עם עבודתו של פרופ' פליקס, אך אין בדבר זה כדי להצדיק הוצאת חיבור נוסף בעניין.

אודה ולא אכחד, כי יש הטוענים שהר"י קאפח מאוד לא הסכים עם עבודתו של פרופ' פליקס, והוא היה סבור שיש להוציא חיבור אחר בעניין,¹⁰ אך אני ראיתי את הפרופ' פליקס יוצא מביתו של הרב קאפח, וגם בנו של הר"י קאפח, ר' דוד, מעיד על קשר טוב שהיה בין שני חכמים אלו.

מכל מקום, אחר פטירת הרב החליטה משפחת קאפח להוציא לאור טיוטות אלו, ומסרו את העבודה לדר"ר זהר עמר, מומחה בפתחום שפרסם עשרות ספרים ומאמרים בנושא הצומח בתקופת חז"ל.

יעקב הרצוג בארון שכות) יג-יד (אלול תשס"ו), עמ' 117 הערה 3, ציינו לאנשים שהפיצו באדר תשס"ב (אחרי פטירת הר"י קאפח) מכתב שבו הם מערערים על מהדורתו של הר"י קאפח לפיהמ"ש בלשון שאינה ראויה. על פרסומים אלו ניתן לענות כפי שהרמב"ם כתב לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה (איגרות, עמ' שא-שב): "אני ידעתי ונתאמת לי בעת שחברתי, שהוא יפול בלא ספק לידי רע הלבב והמקנא, שיגנה מעלותיו ויראה שאין צורך בו, או שהוא חסר... אבל בזמנים הבאים, כשתסור הקנאה ובקשת השררה, יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו", וד"ל.

6 מכון מש"ה, קרית אונו תשמ"ו-תשנ"ז.

7 ראה לקמן הערה 17.

8 הפרופ' יהודה פליקס הלך לעולמו בר"ח כסלו תשס"ו. קווים לדמותו ולפעילותו העלה הדר"ר זהר עמר במוסף "הצופה" מתאריך ב' טבת תשס"ו. ניתן למצוא את המאמר באתר של עיתון "הצופה" באינטרנט. [ראה גם מאמריהם של הרב ד"ר אברהם אופיר שמש בבטאון "שיח השדה" (בהוצאת מכללת "אפרתה", ירושלים, גליון מס' 4, שבט תשס"ז, (ינואר 2007) ושל ד"ר ארי גרינשפן באתר "מקור ראשון" (ראה קישורים בערך "יהודה פליקס" באתר האינטרנט "ויקיפדיה/wikipedia). (- מע)].

9 כנראה כוונתו הייתה לשישה סדרי משנה בהוצאת "מדרש בני ציון", תשכ"ז, שלו הוסיף פרופ' פליקס ציונים והסברים על הצומח, החי, הכלים, המטבעות ושאר ערכים הריאליים שבמשנה. בשנת תשמ"ג פרסם פרופ' פליקס, על בסיס חיבור זה, את ספרו "הצומח והחי במשנה", בהוצאת המכון לחקר המשנה.

10 כך כתב הדר"ר זהר עמר, שהיה תלמיד של הר"י קאפח וגם של הפרופ' פליקס, במאמרו בספר הזכרון (לעיל הערה 4), עמ' 71 הערה 11.

השאלה הראשונה שעלתה בפני כשראיתי חיבור זה היתה, האומנם הר"י קאפח בכלל רצה לפרסם חיבור זה?

גם אם התשובה לשאלה זו היא חיובית, דבר שאינני בטוח בו כלל ועיקר כפי שכתבתי לעיל, האם היה רוצה שטיוטא גולמית זו תצא לאור?¹¹ האם לא היה מקום להשלים חיבור זה על ידי בר-סמכא בעניין (כדוגמת ד"ר זהר עמר), ורק אז לפרסם את הדברים? כמובן, במקרה זה היה מקום להדגשה ולהסתייגות שההשלמה נעשתה על ידי המהדיר לאור דרכו של המחבר.

פרסום טיוטות של חכמי ישראל שנמצאו בעיזבונם

למעשה, חיבור זה הינו פרסום טיוטא של הר"י קאפח. בשנים האחרונות פרסום טיוטות של חכמי ישראל הפך לדבר מקובל, ואף יוחדו לשם כך קבצים תורניים מיוחדים.¹²

בעקבות חשיפת הגניזה הקהירית התגלו כתבי יד רבים וביניהם של הרמב"ם. כאשר נתקלים בטיוטות של כתב יד הרמב"ם, בין אם מדובר בחיבורים שכלל לא יצאו לאור¹³ ובין אם מדובר בטיוטות של חיבורים מפורסמים,¹⁴ אנו נאחזים בחרדת קודש, מחמת המגע הבלתי אמצעי עם הרמב"ם. זאת ועוד, מתוך השוואה בין הטיוטות לנוסח הסופי¹⁵ אנו עדי ראייה למהלך מחשבתו, שיקוליו והתלבטויותיו של הרמב"ם תוך כדי

11 הפרסום משמר את כתיבתו של הר"י קאפח. באופן טבעי בכתיבת טיוטא לא מקפידים על פיסוק, אך גם בחוברת שהתפרסמה לא הוסיפו סימנים אלה שהיו יכולים להקל על הקורא.

12 לדוגמה, כתיבי העת "שרידים" (בטאון רבני אירופה. יוצא משנת תשמ"ב); "ישורון" (מאסף תורני, ניו-יורק ירושלים. יוצא משנת תשנ"ז); פרסום כתבי הרב קוק ב'שמונה קבצים' ועוד.

13 הכוונה לשלושה חיבורים שהרמב"ם הזכיר בצורה מפורשת שהחל בכתיבתם, אך לא מצא פנאי לסיימם: פירושו לתלמוד; קונטרסי השגות על הרי"ף; וספר הלכות הירושלמי, כדרך שהרי"ף עשה על הבבלי (ראוה בתשובה ששלח אל ר' נהוראי ב"ר הלל הדיין, בתוך: תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ד' כרכים, ראובן מס תשמ"ו, ס"י רנא; אגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת, ב' כרכים, ירושלים תשמ"ח, עמ' תרנב-תרנג). על פירוש הרמב"ם לתלמוד ראו מה שכתבתי בקובץ הרמב"ם - "סיני" (שנה ס"ח, כרך קלה-קלו), הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ה, "לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם - לשונו של הרמב"ם בפסיקת הלכה במקומות מסופקים, ולשאלת יחוס הפירוש לתלמוד מסכת ראש השנה לרמב"ם", עמ' קנא-קצח.

14 כטיוטות שנמצאו למשנה תורה, למורה הנבוכים ובעיקר לפירוש המשנה. הרמב"ם הלך בעצמו בדרך שדרש מאחרים, כפי שכתב באגרת השמד (מהד' שילת לעיל, הערה 13 עמ' לג-לד): "וממה שראוי שתדעוהו, שהאדם אין לו לדבר ולדרש באזני העם עד שיחזור מה שרצונו לדבר בו פעם ושתיים ושלוש וארבע... הן זה נאמר על מה שיצטרך לדבר בו בפיו. ועל מה שירשום האדם בידו ויכתבהו - ראוי שיחזירהו אלף פעמים אלו יתכן זה".

15 בין אם מדובר בספר שיצא בסוף לאור וניתן להשוות את הנוסח הסופי לטיוטא, ובין אם מדובר בחיבור כדוגמת פירוש הרמב"ם לתלמוד, בו ניתן להשוות את הדברים לפסיקה במשנה תורה או לדברי הרמב"ם בפירוש המשנה במקום המתאים.

כתיבת הדברים. בדרך זו ניתן לפתוח אשנב נדיר לתהליך הכתיבה, כאילו ניתן להצטרף אל הרמב"ם כ"חברותא" תוך כדי ליבון הסוגיא.

האם יש להתייחס באותה הצורה לטיוטות של הרב קאפח זצ"ל? אינני בטוח בדבר.

מה היא הדרך הנכונה לפרסם טיוטות אלה?

לאחר שבני המשפחה בוודאי התלבטו בשאלות שהצגנו לעיל, והחליטו שיש לפרסם את הדברים¹⁶ ולהעמיד יד ושם נוספים לזכרו של הר"י קאפח, יש לשקול ולבחון את הדרך הראויה שבה יש לפרסם את החיבור.¹⁷

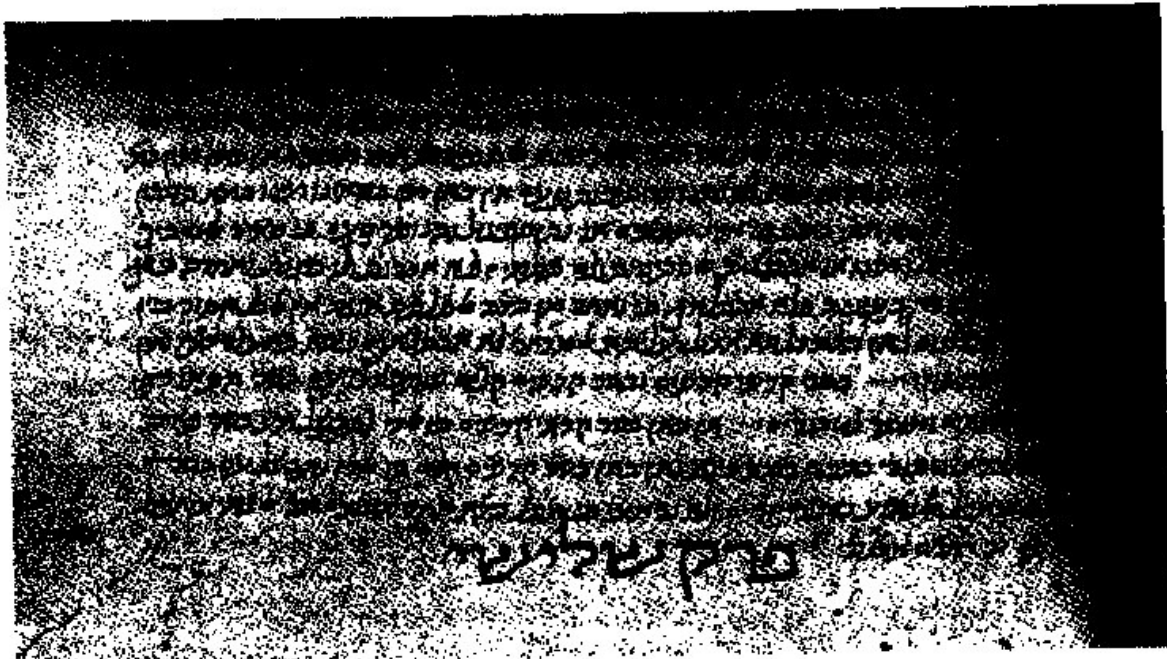
הד"ר זהר עמר עשה עבודה מצוינת תוך בקיאות מופלאה בחומר עצמו ובחיבורי הרמב"ם בכלל ובמהדורות הר"י קאפח בפרט. על הכתוב בגוף החוברת הוסיף ד"ר עמר בחלק מהצמחים את דברי הר"י קאפח על אותו הצמח בפירוש המשנה. ברם על כך יש לשאול, כיצד בחר את המובאה מפירוש המשנה? אין הוא מביא את כל המקומות שבהם דן הר"י קאפח בצמח, ובחירתו סלקטיבית. לדוגמה, בצמח החרדל (עמ' 46) ציטט בהערה 54 את דברי הר"י קאפח בפיהמ"ש כלאים א ב, אך בפירוש המשנה לפאה ג ב כתב הר"י קאפח דברים מעט שונים על צמח החרדל. מדוע בחר המהדיר שלא לציטט אותם?¹⁸

דבר נוסף הוא צורתו החיצונית של החיבור. מי שהכיר את הר"י קאפח ידע עד כמה היה מקפיד שחיבוריו יצאו בצורה שלמה ונאה. דבר שמאוד הפריע לו, היה השארת שורות ורווחים בין פסקאות ושורות בספר. בדבר זה הלך למעשה בדרך הרמב"ם שהיה מתחיל מסכתות ופרקים בסופי עמודים, ובלבד שלא להשאיר שורה ריקה (ראה צילום 1).

16 שם החיבור: מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח, מבוא וההדרה - זהר עמר, (בהוצאת משפחת קאפח), ירושלים תשס"ה.

17 הד"ר זהר עמר פרסם רק את מחברת צמחי המשנה של הר"י קאפח. הרב קאפח כתב כרטיסיות מפורטות יותר (ראה מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח, עמ' 13-14), ונראה לי כי היה מקום למזג חיבורים אלו לכדי ספר אחד.

18 דוגמה נוספת היא ביחס לבצל. המהדיר הפנה לפאה ג ג. אומנם במשנה שם מוזכר הבצל, אך הרמב"ם לא הביא שם את תרגומו לערבית. היה עליו לכתוב כלאים א ג. יתרה מכך, הר"י קאפח הסביר באריכות (כפי שהוא כתב בעצמו) על הבצלים ואמהות של בצלים בהערות לפאה ג ד (הערה 11), אך ד"ר עמר לא הביא דבר זה כלל.

צילום 1: פירוש הרמב"ם למשנה מסכת ערלה חכותרת לפרק ג' מצויה בתחומית העמוד. הדבר מצוי תדיר בכתב-יד הרמב"ם.

אני זוכר שישבתי בביתו בזמן שהביאו לו את ספר נזיקין של מהדורתו למשנה תורה. ספר זה היה הראשון שנכתב במחשב ולא כשיטת דפי הפחם / סטנסיל.¹⁹ הר"י קאפח העיף מבט מהיר בעמוד הראשון והצביע על שורת רווח שהופיעה בין שתי עמודות של הביאור, ושאל את המביא לדפוס מה הסיבה לרווח זה. אותו האיש ענה לו, כי כך נוהג המחשב שלא להשאיר שורות מיותרות, ולכן התחיל את הפסקה החדשה בעמודה השמאלית. אז הר"י קאפח הביט בי ואמר את המשפט: "חללים יש רק בקבר", ודרש לצמצם את השורות על מנת שלא להשאיר שורה רווח.

המעין בחוברת שערך ד"ר ד' עמר,¹⁶ מגלה שיש בה חללים רבים מאוד, דבר שלא היה מקובל על הר"י קאפח. יש לענ"ד להקפיד בדבר במהדורות הבאות של התיכור, כמו גם בפרסומים אחרים שבוודאי עוד יצאו לאור.

צמחי המשנה של הרמב"ם, פאה פרקים א-ג

עד כאן העברנו ביקורת על פרסום הטיזטות של הר"י קאפח בנושא צמחי המשנה. במאמר זה ברצוני לנסות לתת תיאור ריאלי של צמחי המשנה המוזכרים בתחילתה של מסכת פאה. אנו נחמקד בפירוש הרמב"ם לצמחים אלו, תוך דגש על הבאת מקבילות לדברי הרמב"ם ממקומות אחרים בכתביו של הרמב"ם, כך שהרמב"ם ימצא פרשן של עצמו. הצמחים מובאים על פי סדר האלף בית, ובתחילת כל ערך ציטטנו את דברי הר"י

19 זה היה הכרך ה- 17 מהסדרה של מהדורת הר"י קאפח למשנה תורה. מדובר בשנת תשנ"ד.

קאפח במחברתו על צמחי המשנה. במקום שהרמב"ם ניקד את שם הצמח במשנה או בפירושו, העתקנו את הניקוד:²⁰

אָגוּזִים²¹

משנה פאה א ה: "ובאילן... האָגוּזִים... חייבין בפָּאָה", ופירש הרמב"ם שם: "ואָגוּזִים, אלג'וז".

מחברת הצמחים (עמ' 31): "אלג'וז. עץ ידוע בגבהו, ומפריו (!) שקלפתו קשה, ונקרא אגוז סתם. ויש שקלפתו רכה ונקרא אגוז פרך".²²

האגוזים מוזכרים בעשרות מקומות במשנה, ודרכו של הרמב"ם בכל מקום שבו מופיע ביטוי בפעם הראשונה, לתרגמו לערבית על מנת להסביר לקורא את פירושו בשפתו ובזמנו.²³ למרות זאת מצאתי כי בפיהמ"ש שבת ב ב (וכן בטיוטא שם²⁴) חזר ותרגם מילה זו לערבית.

החידוש בדין חיוב אגוזים בפאה הוא, שרוב האגוזים אינם גדלים בארץ ישראל, ולכן אינם חייבים במעשרות (ולפיכך גם פטורים מדמאי – רָאָה הלכות מעשרות יג יא). למרות זאת אם מגדלים שדה שלהם בארץ ישראל הוא חייב בפאה.

20 הניקוד הוא בעצם פרשנות למשנה, ויש חשיבות גדולה מאוד לדעת כיצד ניקד הרמב"ם את שמות הצמחים בספרו. על הניקוד שבכתב יד הרמב"ם רָאָה מה שכתבנו במסכת ברכות - מהדורה מבוארת, (הוצאת "מעליות" שע"י ישיבת "ברכת משה", מעלה אדומים תשס"ד), בחלק הנספחים (עמ' תמח-תנ).
[ניקודו של הרמב"ם משקף באופן כללי מסורת לשונית "ספרדית", ובייחוד את מסורת קריאת המשנה שהילכה בקורדובה שבספרד במחצית המאה הי"ב. (ראַה ספרה של הגב' ד"ר פֶּלְמָה צוֹרְבָל (המבוסס על עבודת הדוקטור שלה): מסורת הלשון של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירושו למשנה – תורת ההגה ומערכת הפועל "סדרת "עדה ולשון", כרך כ"ה), הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד).
ההגייה ה"ספרדית" (של הלשון העברית) עוד מימה"ב, אינה מבחינה בהגייה בין קמץ לבין פתח, (שניהם מייצגים בד"כ תנועת a), ובין סגול לבין צירי (מייצגים תנועת e) וכיו"ב. כתוצאה מכך, גם המנקד ה"ספרדי" בימי הביניים עשוי להחליף בין סימנים אלה. וכך עולה גם מניקודו של הרמב"ם עצמו בנוסח המשנה ובפירושו. (הערת י"ו)].

21 [כך בניקוד הרמב"ם, ולא חש להבחין בין אָ (בשנא-סגול, הנקרא כיום "חטף סגול"), לבין אַ (בסגול). (מע"י)]. הניקוד מופיע גם בנוסח המשנה לפאה א ה, וגם בפירושו הרמב"ם שם.

22 הפרשנות ל'אגוז פרך' מהווה דוגמה לכך שהר"י קאפח סטה בכמה מקומות מהזיהויים והפרשנות של הרמב"ם לצמחים. הר"י קאפח מסביר כי אגוזי פֶּרְךְ נקראים כך כי קליפתם הפנימית היא רכה (ראה הערה 11 במחברת הצמחים), אך הרמב"ם הסביר כי 'פרך' הוא שם מקום. ראה פירושו הרמב"ם למסכת עבודה זרה – מהדורה מבוארת (לעיל הערה 3), ה ט, עמ' רח.

23 כבר עמדנו על תופעה זו בהרחבה. ראה מה שכתבנו ב"מעליות" כה – קובץ לציון 800 שנה לפטירת הרמב"ם (תשס"ה), 'לשון וסגנון בפירושו המשנה לרמב"ם', עמ' 199-247.

24 טיוטת הפירושו (למסכת שבת), מהדורת פרופ' סימון הופקינס, הוצ' מכון בן צבי, ירושלים תשס"א, עמ' 41-

אוג

משנה פאה א ה: "ובאילן: האוג... חייבין בפאה", ופירש שם הרמב"ם: "אוג - אלסמאק' של ארץ ישראל. והוא אשכולות כאשכולות הענבים ונאכל".

מחברת הצמחים (עמ' 33): "אלסמאק אלשאמי. והוא אשכולות כאשכולות הענבים. ובמסכת דמאי אמר והוא פרי תלוי באשכולות, אדום במראהו ונאכל, עכ"ל. והסמאק הוא צמח שפריו חמוץ מאוד".

הרמב"ם מזהה את האוג כסמאק הגדל בארץ ישראל.²⁵ פרשנות זו היא בעקבות רס"ג²⁶ ורב שרירא גאון.²⁷ כך הסביר גם ר' תנחום הירושלמי בחיבורו-מילונו "אלמרשד אלפאפי" [= המדריך המספיק] פערך "אוג"²⁸ ובערוך. על פי זיהוי זה, האוג הוא עץ נמוך, נשיר, ממשפחת האלתיים (מלשון עץ ה"אלה"). הפרחים זעירים, מקובצים בתפרחות גדולות וצפופות. הפירות דמויי עדשה מכוסים בשערות צמריות בצבע אדום.

השימוש בצמח זה בתקופת המשנה עד לפני מאתיים שנה היה נרחב ביותר, ולכן המשנה הזכירה צמח זה בין שאר העצים החייבים בפאה. כפי שנראה גם ביחס לעצים האחרים, החידוש בצמח זה הוא, שאע"פ שמשמשים בו לצביעה ולתעשיית הבורסקאות (וכך שמו המלא – 'אוג הבורסקאים'), מכיוון שאוכלים את פירותיו והם נשמרים - הרי הם חייבים בפאה.

הרמב"ם מזכיר את הדמיון שבין האוג והענבים, ובאמת ניתן לראות בהרבה מקומות (למשל בכרמי חברון) כי האוג גדל סמוך מאוד לגפנים. הם גם דומים בצורת אשכול הפירות, במועד ההבשלה ובצבע. כמו כן מצאתי שאנשים מהתקופה העתיקה מתארים את האוג כצורת הגפן (לדוגמה פליניוס).²⁹

האוג מוזכר בעוד ג' מקומות במשנה. בכל אחד מהמקומות הללו הרמב"ם חזר על הסברו כאן. מדוע? נראה לי שהסיבה לכך היא, שהזיהוי של הצמח עבור הרמב"ם התאפשר רק אחרי ביקורו בארץ ישראל. בעקבות ביקורו בארץ ישראל התחדש לרמב"ם זיהוי האוג, ולכן ראה חשיבות לחזור על הסברו בכל מקום שנוצר האוג במשנה. נראה שזו גם הסיבה שתמיד צרף לשמו את במילה 'אלשאמי', שפירושה 'של ארץ ישראל',

25 בג' מקומות (פאה א ה; דמאי א א; מעשרות א ב) כתב הרמב"ם בערבית "אלסמאק אלשאמי", אך הר"י קאפח תרגם בדמאי ובמעשרות: "אלסמאק של ארץ ישראל", ואילו בפאה הותיר את הביטוי "אלסמאק אלשאמי".

26 ראה מחקרי לשון וספרות [א], פרקי רב סעדיה גאון, נחמיה אלוני, ירושלים תשמ"ו, עמ' 146.

27 תשובות הגאונים, שמחה אסף, ירושלים תש"ב. בערבית עמ' 174 שורה 18, ובתרגום עמ' 178.

28 מהדורת הרב ברוך טולידאנו, תל-אביב תשכ"א, עמ' 11.

29 [הוא גאיוס פליניוס סקונדוס, המכונה "פליניוס הזקן" – סופר, חוקר טבע ומפקד צבא רומאי. חי במאה הראשונה לסה"נ. כתב. ביז השאר. סדרת ספרים מקיפה בשם "תולדות הטבע". (מע)].

כלומר אוג הגדל בארץ ישראל.³⁰ השערה זו תוכל להיבדק בטיוטות לפיהם"ש במקומות שבהם מוזכר האוג. המקומות הם:

(א) דמאי א א - במסכת דמאי האוג מוזכר כקלין שבדמאי. יש שהקשו שאם אין צורך להפריש ממנו מעשרות כאשר הוא דמאי מפני שרוב פירותיו הפקר, מדוע יש לתת פאה שהרי אינו בגדר 'נשמר'? אלא שדברי המשנה בדמאי שספק אוג ביהודה פטור ממעשרות, מפני שהוא היה נפוץ ביהודה מאוד (כמו גם בימינו), ולכן יש סיכוי שאינו מגיע משדה שמור, וכפזה פטור ממעשרות במצב של דמאי. ברם כאשר הוא גדל בשדה הנשמר - בוודאי שחייב בפאה, כדברי המשנה בפאה א ה.³¹ בפיהם"ש דמאי א א, כתב הרמב"ם בדומה מאוד ללשונו בפירוש המשנה לפאה א ה: "והאוג - אלסמאק' של ארץ ישראל, והוא פרי כמו אשכולות, צבעו אדום ונאכל".

(ב) מעשרות א ב - במקור זה המשנה דנה בזמן שבו האוג חייב במעשרות. ופירש שם הרמב"ם: "והאוג - אלסמאק' של ארץ ישראל, וכבר פירשנוהו".

(ג) כלים כו ג - במקור זה מתוארת כפפה של הקוטפים את פרי האוג. כנראה, החומר שהאוג היה מפריש גרם לפציעה של היד, ולכן היה צורך ללבוש כפפה. גם שם פירש הרמב"ם את המילה אוג וכתב: "אוג - אלסמאק'".

ניתן לראות שאומנם בכל מקום טרח לחזור על פירושה של המילה, אך ככל שהתקדם הפירוש קיצר הרמב"ם את דבריו עד שלבסוף הסתפק בתרגום מילולי.

במשנה תורה, כאשר פסק הרמב"ם את רשימת העצים המופיעים במשנה פאה א ה, השמיט את האוג. כאמור הסיבה היא לא נדירותו, מפני שהוא היה מצוי מאוד עד לפני מאה שנה. נראה כי הסיבה לכך קשורה להבדל בין דרשת פיהם"ש והדרשה שהביא הרמב"ם במשנה תורה בעניין החיוב והפטור מפאה.³²

30 סקירה מלאה של האזכורים של ארץ ישראל בפירוש המשנה ניתן למצוא במאמרי, 'ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפיהם"ש לרמב"ם', נטועים (= ביטאון לענייני תורה שבעל פה, בהוצאת "תכונות" של מכללת יעקב הרצוג באלון שבות), ח (תשס"ב) עמ' 43-63.

31 דבר זה מהווה ראיה לכך שהגדרת 'נשמר' היא בשדה ולא במין. הרמב"ד בפירושו לספרא תו"כ קדושים א, ח (מהדורת וייס, ניו-יורק תש"ז, עמ' פז-פח) כתב שהדרישה שהגידולים יישמרו היא במין הגידול. פירושו של דבר, שרק מינים שאין דרך לשומרם פטורים מפאה. אם כן, אם יש מין שבדרך כלל נשמר אך בעליו החליטו להפקירו, עדיין חייב בפאה מפני שזה דין במין. כמו כן במקרה הנהפוך, שאם יש מין שאינו נשמר אך בעליו החליטו לשמור עליו – עדיין פטור מפאה. ברם נראה מדברי הרמב"ם, שהחיוב הוא על השדה, כפי שגם רואים בפיהם"ש דמאי א א.

32 ניתן ללמוד את חיוב פאה מהמילה 'קציר' כפי שעשה הרמב"ם במשנה תורה, או ללמוד פטור של כל דבר ודבר מדרשה אחרת כפי שעשה בפיהם"ש. ההבדל לעניין הפקר הוא, האם נלמד כדרשה כללית, ואז הדבר שקובע האם במינו יש שמירה. או שיש לבדוק את השדה המסוימת שממנה באו הפירות, האם שמרו אותה.

הרמב"ם מזהיר מפני תוספת מרובה של תבלין האוג למאכל, רָאָה בספר "סְמִי המוות והרפואות כנגדם" (מהר" מונטנר, ירושלים תש"ב), עמ' 138. אך מיעוט ממנו מועיל לעניני רפואות שונים. ראה פרקי משה, מאמר 22 סעיף 61 (עמ' 277).

אסטיס

משנה פאה א, ד: "כָּלֵל אמרו בַּפָּאָה: כל שהוא אוֹכֵל... חייב בַּפָּאָה" ופירש שם הרמב"ם: "אוֹכֵל, ליכ'רג' [להוציא]... ואלנילג' [אסטיס]... שאינם חייבים בפאה שנאמר ובקצרכם".

מחברת הצמחים (עמ' 36): "אלנילג".

השימוש העיקרי בצמח האיסטיס הוא לצביעה. כך כתב הרמב"ם באופן מפורש בפירושו לתלמוד על מסכת שבת (מהדורת זק"ש³³ עמ' מו): "פירוש אסטס וקוצה אינן פרי, והוא ממיני הצבעים". הצביעה היא בגופו של הצמח, אך הזרע אינו ראוי לכלום, לא למאכל ולא לצביעה. בכמה מקומות במשנה מוזכר צמח האיסטיס בהקשר של צבע (שבת ט ה; מגילה ד ז; מכות א ה), ובכל המקומות הללו תרגם הרמב"ם מילה זו לערבית וכתב 'אלנילג'. בכמה מקומות בש"ס כתוב 'ספיחי אסטיס' אך הכוונה זהה, כפי שעולה מביאורי הרמב"ם: "ויש צמחים שנזרעים ונקצרים וחוזרים וצומחים פעם שניה ושלישית, כגון האסטיס והאספסת. מה שצומח בפעם השניה נקרא ספיח" (פיהמ"ש כלאים ב, ה). וחזר על כך בשביעית ז א: "ספיחי אסטיס 'אלנילג'. ונקרא כן לפי שנקצץ וצומח שוב, ונמצא שהוא לעולם ספיח". כפי שראינו לעיל, בגמרא בשבת כתוב 'ספיחי סטיס', אך בפירוש הרמב"ם לתלמוד (שם עמ' מו) שהביא גמרא זו השמיט את המילה 'ספיחי'.

בהלכות ציצית ב א, כתב הרמב"ם שבחומר זה היו צובעין כעין הרקיע,³⁴ וכן ייחודו של צבע זה הוזכר גם בהלכות שבת ט יד נ-יח ת.³⁵

יתכן כי הרמב"ם מצא שרוב עצי האוג אינם גדלים במטעים, אלא בשוליים של שדות אחרים ובמקומות בודדים, ואם כן אין לו דין של שדה להתחייב בפאה.

33 חידושי הרמב"ם לתלמוד, מהדורת רמ"ל זק"ש, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ג.

34 לא ברורה לי הערתו של ד"ר זהר עמר במחברת הצמחים עמ' 36 הערה 21, שהר"י קאפח יצא נגד זיהוי צבע האסטיס כ'קלא אילן'. הר"י קאפח שלל את האפשרות שמחומר זה עשו את צבע התכלת וכלל לא התייחס לקלא אילן.

35 כל אחד מהדברים המובאים במשנה פאה א ד, בא למַעַט סוג מסוים שאינו חייב בפאה. מהמילה הראשונה 'אוֹכֵל' למדו בגמרא שבת סח ע"א: "תנן, כלל אמרו בפאה: כל שהוא אוֹכֵל, ונשמר, וגידולו מן הארץ, ולקייטתו כאחת, ומכניסו לקיום - חייב בפאה. 'אוֹכֵל' - למעוטי ספיחי סטיס וקוצה. 'ונשמר' - למעוטי הפקר. 'וגידולו מן הארץ' - למעוטי כמיהין ופטירות. 'ולקייטתו כאחת' - למעוטי תאנה. 'ומכניסו לקיום' -

אפונין

משנה פאה ג ג: "המחליק בצלים לחים לשוק, ומקיים יבשים לגורן - נותן פאה לאלו לעצמן ולאלו לעצמן. וכן באפונים", ופירש שם הרמב"ם: "אפונים, אלחמץ".

מחברת הצמחים (עמ' 36): "אלחמץ.³⁶ והוא מין קטניות ידוע, והמאסף פירש אפונין והוא אלעתר, ופרושו דחוק כי חמץ הוא הידוע בא"י חמוץ, ועטר מין פול עגול קשה".

האפונים הם מין קטניות המוזכר פעמים רבות במשנה. בפאה ג ג, הם מוזכרים לראשונה, ולכן הרמב"ם הציגם שם בשם הערבי. בפירוש המשנה הרמב"ם מזכיר פעמים רבות צמח זה, וכבר הוזכר פעמיים קודם למקום זה, ראה בפירוש הרמב"ם לפאה א ד³⁷ ולפאה ב א.

הצמח המופר בימנו בשם 'אפונה' איננו הצמח שאליו מתכוון הרמב"ם כאן. האפונים של הרמב"ם אלו החמץ (Cicer arietinum), ואילו האפונה של ימינו מופרת בשמה הלועזי Pisum, והוא פול עגול וקשה.

יצוין, כי יש מילונים מימי הביניים שזיהו את האפונים של המשנה עם 'אלעתר' (ראה 'כתאב אלג'אמע' = המאסף, מיוחס לר' דוד בן ישע), שהוא מין פול. הרמב"ם בטיטא למסכת שבת כא ג (לעיל הערה 24 עמ' 80-81) כתב: "שער של אפונין, קליפות הפולים", ומחק את המילה פולים על ידי השחרתה (אך עדיין ניתן לזהות את הכתוב), וכתב מיד בסמוך (כלומר התיקון נעשה תוך כדי הכתיבה) - "אלחמץ".

את האפונים הזכיר הרמב"ם בכל מקום שכתב את הפולים (ראה לקמן בערכו),³⁸ וכך מצאנו במדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרותא בראשית כה): "אין לעדשים פה, כמו לאפונים ולפולים, ולשאר מיני קטניות".

גם ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובה³⁹ (סי' פד) מנה שני מינים אלו יחד כחלק מהקטניות: "שלא כאפונים והפולים ושאר הקטניות".

למעוטי נק". איזה סוג של צמחים מתמעטים בדרשה זו? האם אוכלי בהמה או צמחים המפיקים בשמים וצבעים? על פי באורנו לקמן לכל אחד מהצמחים (כופר והאסטיס והחריע) נענה על שאלה זו (הערה 47).

36 הרמב"ם ניקד אלחמץ בקמץ, ולא בקובץ.

37 משנה פאה א ד (בניקוד הרמב"ם): "קלל אמרו בפאה: כל שהוא אוכל, ונשמר, וגדולו מן הארץ, ולקטתו פאת, ומכנסו לקיום - חייב בפאה. התבואה והקטניות בכלל הזה", ופירש שם הרמב"ם: "וקטניות, אלקטאני מת'ל [כגון]... ואלחמץ [אפונין]".

38 לדוגמה, במשנה פאה ג ג הוזכר בפירוש רק האפונים: "המחליק בצלים... וכן באפונים", אך במשנה תורה מתנות עניים ג יג, כשפסק את ההלכה כתב: "שדה שזרעה בצלים או אפונים או פולים וכיוצא בהן", והוסיף את הפולים לאפונים.

39 תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימו וש"ד גויטיין. ירושלים תרצ"ח.

חטה

משנה פאה ב ה: "הזורע את שדהו שני מיני חטים, אם עשאן גורן אחת - נותן פאה אחת; שתי גרנות - נותן שתי פאות", ופירש הרמב"ם שם: "ושני מיני חיטין⁴⁰ - שני זני חטה, לפי שיש שגרריו גדולים ויש קטנים, ויש צהוב, ויש אדום".

מחברת הצמחים בנספחים⁴¹ (עמ' 76): "אלחנטה. ידוע ונקרא גם קמח⁴² ובחימן נקרא גם בר וכן במקרא בר. והרס"ג תרגם בר טעאם ר"ל אוכל".

ישנם מקרים שגם אם מפריד את היבול לשתי גרנות (קציר בזמנים שונים, או לגרנות הנמצאות במקומות פיזיים שונים) חייב בפאה אחת – כאשר השדה כולה עשויה מאותו המין ומאותו הסוג; וישנם מקרים שגם אם אוסף הכל באותו זמן לאותו מקום חייב בשתי פאות – כדוגמת המקרה שקוצר שדה חיטה ושדה שעורה. אך יש מקרה ביניים, שדעתו של האדם קובעת האם זה שדה אחד או שני שדות, כאשר מדובר באותו הסוג אך מין שונה, דבר המצוי בחיטים. הרמב"ם מסביר מה ההבדל בין הזנים השונים בחיטה – אם גודל הגרגרים או צבעם שונה. נראה כי מקורו בירושלמי על המשנה פאה ב ה (דף יז טור א): "קצר חצי איגדו וחצי שמותית לעשותן גורן אחד, ונמלך ועשאן שתי גרנות - אינו מפריש מן האגדו על השמותית, לא בתחילה ולא בסוף". הגמרא הדגימה שני זנים של אותו הסוג עם הגידולים בשם 'איגדו' ו-'שמותית', ונראה כי זה המקור לדברי הרמב"ם על גודל הגרגרים וצבעם.

למדנו במשנה בבא בתרא ה ו: "ארבע מדות במוכרין: מכר לו חטים יפות, ונמצאו רעות - הלוקח יכול לחזור בו; רעות, ונמצאו יפות - מוכר יכול לחזור בו... שחמתית, ונמצאת לבנה; לבנה, ונמצאת שחמתית... שניהם יכולין לחזור בהן". וביאר שם

40 במשנה כתב הרמב"ם 'חטים' ובפירוש 'חיטין'. ודבר זה כדרכו על מנת לתעד נוסחי משנה שונים בספרו. ראה מה שכתבתי בעניין בנספח לפירוש הרמב"ם למסכת ברכות - מהדורה מבוארת (לעיל הערה 20), עמ' תנה-תנו.

41 מהדיר המחברת לא ציין מדוע חלק מהצמחים נכתבו בנספחים ולא בגוף המחברת. נראה כי אין הכוונה לנספחים במוכן הרגיל, אלא בצמחים שהוסיף הר"י קאפח לאחר הכתיבה הראשונה. אם כך ברור שאם הוא היה מוציא לאור את החוברת היה משלב אותם במקומם המתאים על פי סדר האלף בית. יש מקום לשאול, מדוע השאירו את המצב הגולמי ולא תיקנו והעירו שדבר זה נמצא בנספח אך שולב במקומו על פי הבנת המוציא לאור. מכל מקום החיטה היא היחידה מתמשת מיני דגן שהר"י קאפח הזכיר במחברתו, וגם את זה הוא כאמור עשה רק בנספח ולא בגוף המחברת. ראה בהמשך ביחס לחמשת מיני דגן / תבואה.

42 נראה לי כי הרמב"ם הקפיד בכל מקום לכתוב 'קמח'. ראה פאה א ו שבמהדורה ראשונה כתב 'אלזרע' ומחק ותיקן (פעמיים) ל'אלקמח'. מילת 'שיכולים' בלשון חז"ל משמשים עבור התבואה הקצורה דווקא, וחיטה זה הפרי הגדל. הרמב"ם תיקן מתבואה לחיטה, מפני שלשון תבואה שייך קודם קצירה. כאשר אומרים 'חיטה' מתכוונים לשלב אחרי הפרדת המון והשאת הפרי. על השלבים השונים בתבואה ראה מה שכתבנו בפירוש הרמב"ם למסכת ברכות (לעיל הערה 20) עמ' רסב-רסג.

הרמב"ם: "שחממית (!), שגוונה אדום"⁴³, ומקורו בגמרא שם, פד ע"א: "שחממית ונמצאת לבנה וכו'. אמר רב פפא: מדקתני לבנה, ש"מ: האי שמשא סומקתי היא". אם כן ההבדל הראשון הוא בגוון החיטה אדום או צהוב (=לבן). מילון "הערות" (ערך 'שחם' א) מביא הסבר נוסף, שההבדל ביניהם בנפח הגרגרים, האם הם עבים או יבשים. את שני ההסברים הביא הרמב"ם בפירושו לפאה ב ה. כל שיש זנים שונים בין אם בצבע בין אם בצורה – דינם אחד, שאם חשב עליהם לגורן אחד - נותן פאה אחת, לשני גרנות - נותן שתי פאות.

משמעות הביטוי 'גורן' במקרא הוא החלקה המיועדת לשמש כמקום הדיש (ירמיה נא לג), ובמובן רחב יותר בא 'גורן' בהוראה של המקום שבו מרפזים את יכול השדה (במדבר יח ל). הגורן, ששימשה לדיש התבואה, היתה מוקצית לשם כך בצורה ארעית בזמן הנצרך לכך בתוך שדה התבואה או סמוך לו. לרוב היתה בשטח ציבורי שנקרא 'מקום הגרנות' (משנה כלאים ב ה). הגורן היתה בעצם מגרש רחב ידיים ששימש בשעת הדיש כמקום הגרנות, ובזמן זה שמרו אותו מפני שודדים ואויבים. בשאר חודשי השנה שימש מגרש זה לכינוסים ציבוריים. כאשר המשנה דנה בשני זני תבואה ההולכים לגורן אחת או לשתי גרנות, הכוונה לשטחי כינוס שונים, מפני שתוצאות הדיש שונות; או הכוונה לזמנים שונים באותו מקום, שוב על מנת להפריד בין תוצרים שונים.

קיימים מינים וזנים רבים מאוד של חיטה. הם נבדלים זה מזה בתכונות השיכולת, בתכונות איברי השיכולת ובתכונות הגרגיר. החיטה המשובחת ביותר ללחם היא החיטה האביבית הקשה והאדומה. החיטה האירופית רכה יותר ופחות טובה ללחם. זן חיטה זה הוא צהוב, ומתאים בעיקר לביסקוויטים ולמיני מאפה דומים.

חרדל

משנה פאה ג ב: "זורע שְׁבֵת או חֲרָדֵל בשלשה מקומות, שהוא נותן פָּאָה מכל אֶחָד ואֶחָד", ופירש שם הרמב"ם: "חרדל, אלכ'רדל... דרך בני אדם לזרען מפורדות במלכנות, והוא אמרם לפי שדרך לזרע ערוגות ערוגות".

מחברת הצמחים (עמ' 46): "כ'רדל [אלכ'רדל]. ידוע וגרגריו חומים. ויש עוד חרדל מדפְּרִי וגרגריו שחורים והוא חריף יותר".

צמח החרדל מוזכר פעמים רבות במשנה, וגם במקרה זה תרגם הרמב"ם את שם הצמח לערבית במקום הראשון שבו הוא מופיע (פאה ג ב). במקומות האחרים סמך הרמב"ם על תרגומו כאן ולא חזר על הדברים, כפי שהסברנו לעיל (ליד הערה 23).

43 במשנה תורה הלכות מכירה יז ב, כאשר פסק הרמב"ם הלכה זו, נשאר צמוד ללשון המקור ולא פירש את הדברים: "המוכר חיטים, שחממית ונמצאת לבנה; או לבנה ונמצאת שחממית... כל אחד משניהן יכול לתזור בחברו. שאין זה המיז שאמר שימכור לו". בהלכה הדגיש הרמב"ם כי אלו מינים שונים.

נראה כי החרדל של חז"ל פלל בתוכו שני מיני חרדל. האחד חרדל לבן והשני הוא צמח המוכר היום בשם כרוב שחור הדומה חיצונית לחרדל. במשנה מוזכר החרדל המצרי שהוא אחד ממיני החרדל הלבן של ימינו. חז"ל הבחינו בין החרדל המצרי והחרדל הרגיל, אך קבעו ששני צמחים אלה אינם כלאים זה בזה (משנה כלאים א ב). הרמב"ם שם פירש כי חרדל סתם ללא שם לוואי וחרדל המצרי הם אותו הצמח שמקורם שונה.

צמח החרדל מזיק לשדה התבואה ולחיות, ויש השלכות הלכתיות לדבר זה (משניות כלאים ב ח, ובבא בתרא ב י ופירוש הרמב"ם שם). אוכל הנאכל עם חרדל נחשב מאכל מלכים: "מתנות כהונה אין נאכלות... אלא בחרדל, 'למִשְׁתָּה בהן' כדרך שהמלכין אוכלין" (פיהמ"ש חולין י ד).

החרדל גדל בערוגות ולא בשטחים גדולים, כפי שכתב הרמב"ם בפיהמ"ש פאה ג ב: "דרך בני אדם לזרען מפורדות במלבנות, והוא אמרם לפי שדרכן לזרע ערוגות ערוגות". צמח החרדל הוא זרע (ולא ירק). אולם בדרך כלל זרעים נזרעים בחלקות גדולות להבדיל מן הירק שנזרע בערוגות (פירוש הרמב"ם למשנה כלאים ג ב): "הירקות - זורעין מהן מעט, ולפיכך נזרעין ערוגות ערוגות. ומיני זרעים שזורעין מהן חלקות גדולות - אינן נזרעין ערוגות ערוגות". בשל כך מיעטה המשנה באופן מפורש את החרדל, וקבעה (כלאים ג ב): "חרדל... מין זרעים", לומר שאע"פ שאינו נזרע בשטחים גדולים הוא מין זרעים ולא ירק.

חרובין

משנה פאה א ה: "ובאילן... הַחֲרוּבִין... חייבין בפֶּאָה", ופירש שם הרמב"ם: "וחרוּבִין, אלכ'רוב".

מחברת הצמחים (עמ' 47-48): "אלכ'רוב או אלכ'רנוב. והמספיק [הוא מילון "אַלְמַרְשֵׁד אֶלְפָּאִי" לרבנו תנחום הירושלמי] אמר, ונקרא קרנביט, עכ"ל. והוא עץ ידוע שפריו מאורך וגרעיניו עגולים, שטוחים. ועיין ראב"ע על מלת עשרים גרה. ורס"ג תרגם נכ"את כ'רנוב, ז"א שהוא מזמרת הארץ, וקודם לברכה אם אין ממין שבעה ואין חביב.⁴⁴ ובתימן נקרא קרנביט" [קְרַנְבִיט. (מע)].

החרוב⁴⁵ מוזכר פעמים רבות במשנה, וגם במקרה זה תרגם הרמב"ם את שם הצמח לערבית במקום הראשון שבו הוא מופיע (פאה א ה). למרות זאת, בבבא בתרא ב יא, חזר

44 על הקדמת המין החביב תמיד בשיטת הרמב"ם ראה מה שכתבתי ב"סיני" קלג (תשס"ד), "סדר הקדימה בכרכות פירות שבעת המינים", עמ' רכה-רלז.

45 הכוונה לעץ החרוב ולא לקטניות מסוג הפול המצרי הנקרא גם כן באותו השם.

הרמב"ם על התרגום, אך הזכיר שכתב זאת כבר קודם: "כבר פירשנו כמה פעמים כי חרוב 'אלכ'רוב", וכך עשה גם בעקצין א ו.

המשנה ראתה צורך לכתוב באופן מפורש כי החרוב חייב בפאה (מהתורה), מפני שלמדנו בירושלמי מעשרות ג א (דף נ טור ב, וכן במקומות אחרים בתלמוד), כי חרובין פטורים ממעשרות מהתורה, מפני שאינם מאכל אדם: "אמר ליה, לא תתיבני חרובין; חרובין מאכל בהמה הן".

בפסיקת הרמב"ם בעניין יש מעט אי בהירות. בהלכות מעשרות א ט כתב: "החרובין אינן חייבין במעשרות אלא מדבריהם, לפי שאינו מאכל רוב אדם", ולא חילק בין סוגי חרובים שונים. אך בהלכות מעשר שני ונטע רבעי א ג פסק: "החרובין... מתעשרין להבא, הואיל ומעשרותיהן מדברי סופרים. יראה לי, שאין הדברים אמורים אלא בחרובי צלמונה וכיוצא בהן שאינן ראויין למאכל רוב אדם, והן הן שמעשרותיהן מדברי סופרים. אבל שאר החרובין, יראה לי שהן כשאר פירות האילן". בהלכה זו למעשה מסייג הרמב"ם את דבריו מהלכות מעשרות, וקובע כי חרובין כן חייבים מהתורה במעשרות. מכל מקום, ברור כי אם החרובים חייבים בפאה מהתורה, כפי שמשמע מפייהמ"ש פאה, אם כן ברור כי הם בגדר 'אוכל' כאחד מחמשת התנאים הנדרשים לחייב בפאה.

יש לציין כי גם ממקומות אחרים בפיהמ"ש לא נראה כי חרובים פטורים ממעשרות, ואדרבה בפיהמ"ש מעשרות ג ד, מושווים החרובים לזיתים בגדר חיובם למעשרות. נראה לומר, כי מהסיבה שחרובים אינם מומלצים כמאכל לאדם⁴⁶ נולדה המחשבה שאינם חייבים במעשרות, אך בפועל מקובל לאוכלם, ולכן הם כן נחשבים כאוכל החייב בפאה ותרומות ומעשרות מהתורה.

מכל מקום, דברים אלו אינם מתיישבים עם דברי הר"י קאפח במחברת הצמחים שזה פרי מזמרת הארץ.

חריע

משנה פאה א ד: "כָּלֵל אִמְרוּ בַּפֶּאֶה: כֹּל שֶׁהוּא אוֹכֵל... חייב בַּפֶּאֶה" ופירש שם הרמב"ם: "אוֹכֵל, ליכ'רג' [להוציא]... ואלעצפר [חריע] ודומיהם שאינם חייבים בפאה שנאמר ובקצרכם".

46 דברים חד משמעיים בעניין כתב הרמב"ם בהלכות דעות ד יא: "לעולם ימנע אדם עצמו מפירות האילנות, ולא ירבה מהן אפילו יבשים, ואין צריך לומר רטובים; אבל קודם שיתבשלו כל צורכן, הרי הן לגוף כחרבות. וכן החרובים, רעים לעולם".

מחברת הצמחים (עמ' 49): "חריע - אלעצפּר. בכלאים פי' אלעצפּר, ובעוקצים פי' אלקרטם, ודבר אחד הוא. פרחיו צהובין אדמדמים, נקראין עצפּר ומשמשיין תבלין למרק. וזרעו גרעינים לבנים נאכלים קלויים ונקראים קרטם. ודומין בתבניתם לגרעיני האדאני (שבת לה) הנקרא בערבית נואר אלשמס או עבאד אלשמס".

בין הצמחים הפטורים מפאה מפני שאינם אוכל כתב הרמב"ם את ה'עצפּר'. בתרגום מילה זו לעברית נתקלים בקושי. בכלאים ב, ח כתב הרמב"ם: "חריע, 'אלעצפּר', כך פירשו התלמוד". כוונת הרמב"ם היא לתלמוד הירושלמי כלאים ב ו דף כח טור א): "מהו חריע? מוריקא", ונראה כי זהו צמח תבלין. על פירוש החריע בירושלמי חזר גם בעקצים ג ה: "ותלות חריע - פּפּרוּת ה'קרטם'. והוא שמוציאין את אמצעיתו ושוחקין אותו, ועושין ממנו ככרות ומשתמשיין בהן בתבשילין. והירושלמי פירש לנו כי חריע הוא ה'קרטם", וגם שם צמח זה אינו ראוי להיקנות כמאכל בכסף מעשר שני, ואינו מטמא בטומאת אוכלים. וכן הוא בפיהמ"ש פסחים ג א.

בניגוד לפירוש זה, מצאנו בשביעית ז א בפרשנות לצמח 'קוץ' את דברי הרמב"ם הבאים: "וקוצה, ממיני הצובעין. פירשוהו קצת מפרשים [ראה בהמשך בשם "אוצר הגאונים" לשבת] 'אלעצפּר'. וכן בפיהמ"ש חולין ג ב ביחס לצבע, כתב 'עצפּר' ותורגם שם חריע. בניגוד לפרשנות בכלאים, ששם תלה את הדברים בפרשנות התלמוד, הרי בשביעית יחס את הדברים למפרשי המשנה. ההבדל בין הפרשנויות גדול – האם מדובר בתבלין או בצמח המיועד לצביעה?

ונראה לענ"ד להסביר כי מדובר בצמח אחד (הוא קוצה, הוא חריע, הוא מוריקא, הוא קרטם, הוא עצפּר), שניתן להשתמש בו כתבלין, אך מגרגריו ניתן להפיק צבע. הראייה לדבר זה שגם במשנה תורה הזכיר הרמב"ם את החריע כמתאים גם למאכל (בתנאים מסוימים) וגם לצביעה. בהלכות שחיטה ז יז בעניין מראות הריאה כתב: "וחמש מראות אסורות יש בריאה ואלו הן: שחורה כדיו, או ירוקה כעין כשות, או כעין חלמון ביצה, או כעין חריע,⁴⁷ או כמראה הבשר. וחריע הוא הצבע שצובעים בו הבגדים, והוא דומה לשערות אדומות מעט ונוטות לירוקה". אך בהלכות טומאת אוכלין או ציין את החריע כתבלין: "אלו דברים שאינן מקבלין טומאה אף על פי שבני אדם אוכלין אותן, לפי שאינן נאכלין להנאת גופן אלא מפני שנותנין טעם במאכלות או מפני הריח או המראה, ואלו הן: הקושט והחמס וראשי בשמים והתיאה והחלתית והפלפלין וחלות חריע, וכן כל כיוצא בהן". אם כן, הקוצה והחריע צמח אחד הם ומשתמשים בו לשימושים שונים.

מקור להסבר זה. מצאנו ב"אוצר הגאונים" למסכת שבת (חלק התשובות, עמ' 67) שהסבירו: "קוצה הוא ורד של קורטמר, ושמו (=ולו) שם אחר בלשון הקודש 'חלות חריע'. ובלשון ארמי – מוריקא, ובלשון ערבי עוספור (=עצפר)".

פּוֹפֵר

משנה פאה א ד: "כָּלֵל אִמְרוּ בַּפֶּאָה: כֵּל שֶׁהוּא אוֹכֵל... חַיִּיב בַּפֶּאָה" ופירש שם הרמב"ם: "אוֹכֵל, לִיכְרָג' אֶלְחָנָא [להוציא הכופר]... ודומיהם שאינם חייבים בפאה שנאמר ובקצרכם".

מחברת הצמחים (עמ' 50): "אַלְחָנָא. וְכַדִּי [וְכַדִּיא] קִיל פִּי אֶשְׁכַּל הַכֹּפֶר [אֶשְׁכֹּל הַכּוֹפֶר] אֵנָה עֲנֻקוֹד אֶלְחָנָא (הַחֲנָא, וְכֵן אִמְרוּ בְּאֶשְׁכַּל הַכֹּפֶר שֶׁהוּא אֶשְׁכַּל הַחֲנָא). וְרַסִּיג תַּרְגֵּי אֶשְׁכַּל הַכֹּפֶר עֲנֻקוֹד אֶלְחָנָא. וְהוּא שִׁיחַ יְדוּעַ וּבְעֵלִיו צוֹבְעוֹת הַנְּשִׁים אֶת יְדֵיהֶן בְּשִׁמְחוֹת וּלְפִרְחֵיו רִיחַ נְעִים מֵאֵד".

הַפּוֹפֵר מוֹזְכָּר כְּכֹר בַּמִּקְרָא, רָאָה שִׁיר הַשִּׁירִים א יד: "אֶשְׁפֹּל הַפּוֹפֵר דּוֹדֵי לִי בְּכַרְמֵי עֵין גְּדִי", וְעוֹד שֵׁם ד יג, וְהוּא צִמַח. אֵין הַכוּוּנָה לְחוֹמֵר הַדּוּמָה לְאֶסְפֹּלֵט הַמוֹזְכָּר בְּתִיבַת נַח (בְּרַשִׁית ו יד) וּבַהֲלָכוֹת שֶׁכֵּת ו ט ו.

עַל פִּי הַמִּשְׁנָה בְּשִׁבְעִית ז ו, הַכּוֹפֶר הוּא צִמַח בְּשָׁמִים הַמוֹזְכָּר יַחַד עִם הַנֶּרֶד וְהַאֲפֶרְסֶמוֹן (מִשְׁנָה תוֹרָה, הַלְכוֹת שְׁמֵטָה וְיוֹבֵל ז יט). בְּפִיֵּהֶם שֵׁם תַּרְגֵּם הַרְמַב"ם אֶת הַמִּילָה כּוֹפֶר ל- 'אַלְחָנָא', וְאֵם כֵּן הַתַּרְגוּם הַמְדוּיָק בְּמִשְׁנָה פֶּאָה א, ד הוּא 'כּוֹפֶר'. וְהַזְכִּיר הַרְמַב"ם צִמַח זֶה גַם בְּמַעֲשֵׂרוֹת א, א כְּדוֹגְמָה לְדַבֵּר שֶׁאֵינוֹ כְּלוּל בְּ'אוֹכֵל'.

צִמַח זֶה אֵינוֹ רַק רִיחָנִי, אֵלָא שְׁמִשׁוּרְשֵׁיו מִפִּיקִים אֶת הַצְּבַע הַכְּתוּם-אֲדַמְדָּם הַקְּרוּי בְּעֵרְבִית 'חִינָא', הַמִּשְׁמֵשׁ לְצַבִּיעַת שְׁעֵרוֹת וְכַפּוֹת יָדִים.⁴⁸

48 על פי ביאורנו לשלושת הצמחים שהביא הרמב"ם בפאה א ד (כופר איסטיס וחריע), נראה כי בחר בצמחים שיש להם שימושים נוספים ואינם מיועדים רק לצביעה, אלא גם לריח ולתבלין. בכך בא ללמדנו שכל דבר שאינו אוֹכֵל פטור מפאה, ולא באה המשנה למעט צמחים המיועדים לצבע דווקא (כפי שהמתרגם בנוסח הנדפס הדגיש כי מדובר בצבעים דווקא) או מאכל בהמה דווקא, אע"פ שמשלושת הצמחים ניתן להפיק צבעים. הרמב"ם ציין צמחים אלו בפיהמ"ש על מנת להדגיש את תכולת הדין של המשנה, אך במשנה תורה הקפיד, כדרכו, להיצמד למקורות התלמודיים. ועם זאת הדגיש כי מדובר בדוגמאות בלבד, ופסק (הלכות מתנות עניים ב א-ב): "כל אוכל שגדוליו מן הארץ... חייב בפאה, שנאמר 'ובקצרכם את קציר ארצכם' (ויקרא יט ט)... אבל אסטיס ופואה וכיוצא בהן פטורין מפני שאינן אוכל". גם במשנה תורה לא הביא את לשון הגמרא בשבת, אלא הוסיף לאסטיס את צמח הפואה שהוא צמח המיועד לצביעה (שביעית ז ב), והוא בא ללמדנו הלכה נוספת על הקשר שבין מעשרות ופאה (בבלי נדה נא ע"ב). ברור כי הרמב"ם כיוון גם לעניין הצבעים בצמחים אלו, שכתב בפירושו לתלמוד על מסכת שבת (מהדורת זק"ש [לעיל הערה 32] עמ' מו): "פיר' אסטס וקוצה אינן פרי, והוא ממיני הצבעים".

פול

משנה פאה א ד [בניקוד הרמב"ם]: "כָּלֵל אִמְרוּ בַּפֶּאָה: כֹּל שֶׁהוּא אוֹכֵל, וְנִשְׁמַר ... חַיִּיב בַּפֶּאָה. הַתְּבוּאָה וְהַקְטָנוֹת בַּכָּלֵל הַזֶּה", ופירש שם הרמב"ם: "וקטניות, אלקטאני⁴⁹ מת'ל אלפול [כגון הפול]".

מחברת הצמחים (עמ' 59): "אלפול. מין קטנית ידוע, ובתימן נקרא קלא".

בפיהמ"ש פאה א ד מביא הרמב"ם את הפול כדוגמה לקטניות, אך בכמה מקומות מוזכר הפול בנפרד מהקטניות. ראה למשל משנה עקצין א ה: "ר' אלעזר בן עזריה מטהר בשל פול, ומטמא בשל קטניות". נראה כי בכל מקום הכוונה למעט את הפול הרגיל מהפול המצרי, ולא למעט את הפול ממיני קטניות.

את הפול כחלק מקטניות הזכיר הרמב"ם בעוד כמה מקומות בפיהמ"ש, ראה כלאים ב ב: "ומיני תבואה חמשה, והם חטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל והשיפון. וקטנית - כגון הפול והשעועית והספיר והפונין והפורקדן והכרשינין וזולתם ממה שדומה להן מן הזרעונים"; שבת ז ד: "עצה, הוא תבן של קטניות כגון הפול והאפונין והתורמוס וכיוצא בהן משאר הזרעונים"; אהלות יח ב: "וקטניות הם כל הקטניות, כגון הפול והאפונה והפורקדן"; מכשירין ג ב באותה הלשון.

'קטניות' הוא שם כולל למיני צמחים שאכלו את זרעיהם, בעיקר כשהם יבשים ולעיתים כירק. הרמב"ם הגדיר את הקטניות בהלכות כלאים א ח: "הזרעונים נחלקין לשלשה חלקים: האחד מהן הוא הנקרא תבואה, והיא חמשה מינין: החטים והכוסמין [הצמיד את הכוסמין לחיטה כי הם מאותה משפחה] והשעורין ושבולת שועל והשיפון [כולם ממשפחת השעורים]. והשני מהן הוא הנקרא קטניות, והם כל זרעון הנאכל לאדם חוץ מן התבואה, כגון הפול והאפונים והערשים והרוחן והאורז והשומשומין והפרגין והספיר וכיוצא בהן. והשלישי מהן הוא הנקרא זרעוני גינה, והן שאר הזרעונים שאינן ראויין למאכל אדם. והפרי של אותו הזרע מאכל אדם, כגון זרע הבצלים והשומין ..."⁵⁰

49 תרגום מילולי של המילה 'קטניות' ללשון הערבית. המילה 'קטניות' מופיעה במשנה עשרות פעמים (ראה לדוגמה מעשרות א ו; ביצה א ט; אהלות יח ב). הרמב"ם תירגמה לערבית רק במשנה פאה א ד, כי שם היא מופיעה לראשונה (ראה מה שכתבנו לעיל ליד הערה 23).

50 נראה לי לומר, כי הדוגמאות שבהן נקט הרמב"ם בפיהמ"ש פאה א ד (פול; אפונין; שעועית; שומשומין) הינן צמחים שהיה מקום לסבור שאינם חלק מקטניות. ועל מנת לשלול זאת מנה אותם דווקא.

שָׁבֶת

משנה פאה ג ב: "זורע שָׁבֶת או חרדל בשלשה מקומות, שהוא נותן פאה מכל אֶחָד ואחד", ופירש שם הרמב"ם: "ושבת, הוּ אֶלְשֶׁבֶת" ... דרך בני אדם לזרען מפורדות במלבנות, והוא אמרם לפי שדרך לזרע ערוגות ערוגות".

מחברת הצמחים (עמ' 71): "אֶלְשֶׁבֶת. והוא היאנסון וידוע. ויש עוד מין שבת מדברי ונקרא שִׁמְרָה ובתימן נקרא שִׁמְאָר".

שבת הוא צמח תבלין שכימינו משתמשים בו רבות להחמצת מלפפונים. בפירוש המשנה לדמאי א א, כתב הרמב"ם כי השוּמְר (=גופנין) דומה לשבת.

השבת מוזכר בעוד שני מקומות במשנה, ובכל אחד מהם חזר הרמב"ם על שמו הערבי של הצמח. על פי הסבר הרמב"ם בשני המקומות האחרים, בעקבות דברי הגמרא שם, ניתן להבין את צורתו ותפקידו של השבת.

במשנה מעשרות ד ה למדנו: "ר' אליעזר אומר, השבת מתעשרת זרע וירק וזירים", ועל פי פירוש הרמב"ם שם ניתן לתאר את צורת הצמח: "השבת, אלשבת. זרע וירק וזירים, הזרע שלו והעלים, וזירים... והם הנמצאים בראש מקצת הצמחים ובהם מתהווה הזרע. וזירים אלו ניכרים מאד בשבת והם דומים לשקדים מאורכים".

ביחס לשימושו של השבת מצאנו בבבלי נדה נא ע"ב, שני שימושים שונים: האחד, המצוי יותר, לאכילה ללא בישול לאחר כתישה, ועל פי הגדרת הגמרא: "סתם שָׁבֶת לְכַמֵּךְ עשויה". [פְּמַךְ - מין טיבול חֶלֶב. (מע)]. השני, לטבל את המאכל תוך כדי הבישול. במשנה עוקצין ג ד למדנו: "השבת, משֻׁנְתָנָה טעמה בקדרה, אין בה משום תרומה, ואינה מטמאת טומאת אֶכְלִין עד שימתקו". והסביר שם הרמב"ם: "שבת הוא אלשבת... והכלל אצלינו סתם שבת לכמך עשויה ולא לקדרה. וענין דברים אלו, שידוע כי השבת נאכל חי אחרי האוכל עם כל הלפתנים, ואינו מתבשל בקדרה. ולפיכך, כל זמן שלא נתבשל – חייב בתרומה, ומטמא טומאת אֶכְלִין. אבל אם נתבשל – משיתן את טעמו בתבשיל, וימצא בתבשיל טעם השבת הרי נגמרה תועלתו. ומה שנשאר ממנו אחר כך, כמו הפסולות שאינן ראויין לאכילה. ולפיכך אינו חייב בתרומה ולא מטמא טומאת אֶכְלִין".

יצוין, כי כיום קוראים צמח זה 'שָׁבֶת', אך הרמב"ם ניקד פעמיים גם במשנה וגם בפירוש והדגיש כי יש לקרוא את האות ב פתוחה (פעם בקמץ ופעם בפתח). כך גם עשה בפירוש המשנה מעשרות שניקד פעם במשנה ופעם בפירוש: שָׁבֶת.⁵¹

שומשמין

משנה פאה א ד: "כָּלֵל אִמְרוּ בַּפֶּאֶה: כֵּל שֶׁהוּא אוֹכֵל, וְנִשְׁמַר, וְגִדּוּלָיו מִן הָאֶרֶץ, וְלִקְיָטָתוֹ כְּאֶחָת, וּמְכַנְסוֹ לְקִיּוּם - חַיִּיב בַּפֶּאֶה. הַתְּבוּאָה וְהַקְטָנִיּוֹת בְּכֹלֵל הַזֶּה", ופירש שם הרמב"ם: "וקטניות, אלקטאני מת'ל [כגון]... אלסמסם [שומשמין] וזולתם מכל הדומה להם".

מחברת הצמחים (עמ' 72): "אלסמסם. מין קטניות ידוע. ונקרא גם שינג, ובתימן נקרא גלגלאן. והוא שני מינים, לבן ולבן אדמדם".

כפי שראינו עד כאן ביחס לפול ולאפונין, גם ביחס לשומשום מצאנו לכאורה שהוא נפרד מהקטניות. ראה משנה חלה א ד: "אלו חייבין במעשרות... האורז, והדוחן, והפריגין, והשומשמין, והקטניות", כלומר שומשום לחוד וקטניות לחוד. וכן במכילתא דרבי ישמעאל לשמות יב טו, וכך גם פסק הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ד יג. אלא שהמונח 'קטניות' משמש בשני אופנים: כשם לכל המינים שזרעם נמצא בתוך תרמיל, כמו אפונה. או כשם כולל לכל מה שאינו תבואה וזרעו נאכל. במשנה פאה א ד, כמו גם במקומות נוספים בפי"מ"ש, הסביר הרמב"ם את המונח 'קטניות' בצורה הכוללת, ולכן מנה דברים שיש להם תרמיל יחד עם דברים שאין להם תרמיל אך זרעם נאכל. במקומות שבהם מצאנו חלוקה בין שומשום לקטניות, הכוונה בין קטניות שיש להם תרמיל לבין צמחים שזרעם נאכל אך אינם תבואה. בפרשנות הכוללת הלך הרמב"ם בעקבות בעל "הלכות גדולות" שפסק בהלכות פאה (סי' ג): "וכל מיני דבני קצירה נינהו, כגון חטה ושעורה וכוסמין ואורז ודוחן ופולין ושאר מינין דדמו להו, מיחייבי בפאה מדאורייתא". גם בה"ג הביא דוגמאות של דברים שאין להם תרמיל, וסיים "ושאר מינין דדמו להו". וזה המקור לדברי הרמב"ם בפירושו המשנה פאה א ד "וזולתם מכל הדומה להם".

שעועית

משנה פאה א ד: "כָּלֵל אִמְרוּ בַּפֶּאֶה: כֵּל שֶׁהוּא אוֹכֵל, וְנִשְׁמַר, וְגִדּוּלָיו מִן הָאֶרֶץ, וְלִקְיָטָתוֹ כְּאֶחָת, וּמְכַנְסוֹ לְקִיּוּם - חַיִּיב בַּפֶּאֶה. הַתְּבוּאָה וְהַקְטָנִיּוֹת בְּכֹלֵל הַזֶּה", ופירש שם הרמב"ם: "וקטניות, אלקטאני מת'ל [כגון]... ואללוביא [שעועית]".

מחברת הצמחים (עמ' 73): "אללוביא [אללוביה]. והמאסף פי' אללוביא והוא אדגרה, עכ"ל. והערבים בא"י קורין לוביא לקטנית זו הנקרא דגרה. ואינה הפאצולייא שקורין בא"י שעועית. והמנגד [= אַלְמַנְגִ'ד - מילון ערבי-ערבין] פי' צמח רחב הנמשך על הארץ ובשריגיו כמו קוים וזרעו לבן ושחור ונאכל מבושל, עכ"ל. והתיאור הזה נופל גם על הדגרה וגם על הפאצולייא. ומצאתי בספר רפואות עתיק (נמצא באונברסיטה בכ"י): לוביא בערבית, ונקרא בעברית שעועית, וביוונית פאשולייא. ולפי זה נכון מה שקורין בא"י לפאשולייא שעועית".

השעועית נמנתה יחד עם הפול במשנה כלאים א א, והזכיר אותה הרמב"ם בפיהמ"ש שם ובכלאים ב ב.

שקדים

משנה פאה א ה: "ובאילן...השקדים...חייבין בפאה", ופירש הרמב"ם שם: "ושקדים, אללוז".

מחברת הצמחים (עמ' 73): "אללוז. מין עץ ידוע שפריו בגדלו דומה לאפרסקין בקטנן, והוא שני מינין: מתוקים - ונקראין שקדים סתם או שקדים המתוקין. ומרים - ונקראין שקדים המרים. ובתימן נקראין לוֹז שחטי".

כפי שהסברנו ביחס לחרובים ואגוזים, גם השקדים מוזכרים בעשרות מקומות בפיהמ"ש. המילה נזכרת בפעם הראשונה במשנה פאה א ה, ולכן תרגמה הרמב"ם שם לערבית. גם במקרה זה מצאתי שהרמב"ם תירגם מילה זו פעם נוספת בהמשך פיהמ"ש, בכלאים א ד.

ישנם סוגים שונים של שקדים. יש הראויים לאכילה רק כשהם קטנים, ואחרים רק כשהם גדולים, ובהתאם לכך גם דינם לעניין מעשרות (פיהמ"ש מעשרות א ד; חולין א ה). מכל מקום לעניין פאה כל השקדים חייבים.

הצימוד בין אגוזים לשקדים מצוי מאוד בדברי חז"ל, וגם בפיהמ"ש הביא הרמב"ם פירות אלה פעמים רבות יחד. ראה לדוגמה שבת כא א; עקצים ב ו.⁵²

תבואה – חמשת מיני דגן

משנה פאה א ד: "כָּלֵל אמרו בפאה...התבואה...בכלל הזה", ופירש שם הרמב"ם: "ושם תבואה נופל על חמשה מיני זרעונים, החטים והם שני מינין, והשעורים והם שלשה מינין, והם הידועים בחמשת המינים".

פרט לחטה (שנדונה לעיל, ליד הערה 40) הר"י קאפח לא הזכיר במחברת צמחי המשנה אף אחד מחמשת מיני דגן, וצ"ע מדוע שתק בנושא כל כך חשוב?

המקור במשנה נדרים ז ב: "הנודר מן התבואה – אינו אסור אלא מחמשת המינים".

52 שמות שאר ארבעת הפירות שבמשנה פאה א ה (הגפנים, הרמונים, הניתים והתמרים), לא ראה הרמב"ם צורך לתרגמם לערבית. נראה שהסיבה לכך היא, שזיהוים ברור לחלוטין - פירות משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. אם כן נמצאנו למדים, שיש צורך לכתוב פירוש ולזהות רק צמחים שזיהויים איננו ברור.

את ההבדל בין 'תבואה' ו'דגן' הסביר הרמב"ם בהלכות ברכות ג א: "חמשת מינים האלו כשהיו שבליים נקראין 'תבואה' בכל מקום [לעניין ברכות, נדרים וכו']. ואחר שרשין אותן וזורין אותן נקראין דגן".⁵³

את חמשת מיני דגן הזכיר הרמב"ם במספר מקומות בפיהמ"ש, לדוגמה בכלאים ב ב: "מיני תבואה חמשה, והם חטים ושעורים וכוסמין ושבולת שועל והשיפון".

המקור לחלוקה של כל חמשת המינים לחטים ושעורים, הוא בבבלי פסחים לה ע"א: "תנא: כוסמין מין חיטין, שיבולת שועל ושיפון – מין שעורין". ופ"ט יותר בפיהמ"ש כלאים א א: "ושבולת שועל, 'סנבל אל'ת'עלב', והיא השעורה המדברית. וכוסמין מיני החיטים, והיא חטה המדברית. ושיפון, מין שעורה מדברית. וצורת שניהם שוה, כלומר צורת הכוסמין והשיפון". וחזר על כך בחלה א א; נדרים ז ב: "חמשת המינים, הם החטים והשעורים והכוסמין ושבולת שועל והשיפון. והכוסמין, מין חטין. ושבולת שועל והשיפון, שני מיני שעורים"; ומנחות י ז.⁵⁴

53 עוד על הגדרת השמות הללו ראה מה שכתבנו בפירוש הרמב"ם למסכת ברכות - מהדורה מבוארת (לעיל הערה 20) עמ' רסב-רסג.

54 ראה עוד פירוש המשנה פאה ג א ו- ח ה, ובשו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' פה.